

СТРІЙ

№3, 2021

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Олексій Александров, Олександр Лісниченко, Володимир Прокопенко
Однострій та спорядження козаків-пластунів другої половини XIX – початку XX ст.
Частина 1 – Башлик3

Сергій Шаменков
Особливості спорядження давньоримських прапорноносців I–II ст. н.е.17

Сергій Шаменков
Одяг та спорядження королівських мушкетерів роти «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» періоду правління короля Людовика XIII. Частина 1.31

Сергій Шаменков
Герої повісті Тарас Бульба в контексті історичного строю епохи49

Графічна реконструкція

Сергій Шаменков
Портрет-реконструкція Остафія Дашкевича ..72

Спорядження

Всеволод Буравченко
Кишеньковий сонячний годинник Єжи Осолінського зі Львівського історичного музею – досвід відтворення і використання73

Володимир Прокопенко
Про один метод застібання сумочок та лядунок XVII–XVIII ст.91

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – *Папакін А.Г.*
Технічний редактор та
дизайн – *Безобчук О.В.*
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

мушкетер «Maison du Roi».
Малюнок Сергія Шаменкова.

Надруковано у видавничому домі «Гельветика», м. Херсон, вул. Паравозна, 46-а.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №6244 від 04.10.2018 р. Наклад: 100 прим.

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Oleksiy Aleksandrov, Oleksandr Lisnychenko, Volodymyr Prokopenko
Uniform and Equipment of Cossack Infantry (Plastuns) in the 19th – early 20th Century.
Part 1 – Bashlyk3

Serhii Shamenkov
Features of the equipment of ancient Roman standard-bearers of the I-II centuries A.D.17

Serhii Shamenkov
Clothing and equipment of the royal musketeers of the Company “Mousquetaires de la maison militaire du roi de France”, period of the reign of King Louis XIII. Part 131

Serhii Shamenkov
Characters of the novel “Taras Bulba” in the context of the epoch’s historical costume49

Graphic Reconstruction

Serhii Shamenkov
Reconstructed portrait of Ostafiy Dashkevych71

Equipment

Vsevolod Buravchenko
Jerzy Ossoliński’s Pocket Sundial from the Lviv Historical Museum – experience of recreation and use73

Volodymyr Prokopenko
On a method of fastening pouches and cartridge belts in the 17–18th centuries91

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychevs’kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor –
Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design –
Bezobchuk O.V.
Translator –
Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua>
E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover:
musketeer «Maison du Roi».
Drawing by Serhii Shamenkov.

Printed by: Publishing House “Helvetica”, Kherson, Paravozna st., 46-A
Certificate of subject of publishing: ДК No. 6424 in 04.10.2018. Print run 100 copies.

Сергій Шаменков

Герої повісті Тарас Бульба в контексті історичного строю епохи

Ключові слова: *козацтво, серм'яга, герм'як, убранє, шаровари, XVI ст., XVII ст.*

Статтю присвячено одягу, спорядженню та озброєнню козаків у контексті подій, описаних у творі М. Гоголя «Тарас Бульба». Встановлено, що хронологія повісті відповідає періоду з 1570-х по 1630-ті рр. Проаналізовано широке коло зображувальних і письмових джерел цього періоду, що стосуються військового одягу, спорядження та зброї українських козаків. Показано, як могли виглядати герої твору «Тарас Бульба», що носити на собі і чим воювали.

Serhii Shamenkov

Characters of the novel “Taras Bulba” in the context of the epoch’s historical costume

Keywords: *Cossacks, sermyaga, hermyak, ubranie, sharovary, 16th century, 17th century.*

The article is dedicated to the clothing, equipment and weapons of the Cossacks in the context of the events described in Gogol’s novel “Taras Bulba”. It is established that the chronology of the story corresponds to the period of the 1570s to the 1630s. A wide range of pictorial and written sources of this period concerning the military clothing, equipment and weapons of the Ukrainian Cossacks has been analyzed. It is shown how the characters of the novel could look like, what they could wear and fight with.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Як виглядали би козаки з повісті «Тарас Бульба» з історичної точки зору? Напевно, не існує українця, який не бачив хоча б раз у житті ілюстрацій до повісті Миколи Гоголя чи екранізацій цього твору. Звісно, це художній романтичний твір про «козацькі часи» та, здавалося б, умовні події якогось повстання. Проте автор таки проставив деінде у творі певні акценти, які вказують на час подій та на його історичне тло. Ці натяки, здається, зроблені навмисно, аби за вигаданою повістю проступили час та події, які згодом виявляться доленосними і запустять механізм, що врешті призведе до козацьких революцій, до Хмельниччини.

Мене як художника, уніформолога та реконструктора зацікавили як історичне тло, на якому відбуваються події повісті, так і те, як би насправді могли виглядати, як мали би бути одягнуті та озброєні герої оповідання відповідно до того історичного часу, в який їх помістив автор.

Про Тараса Бульбу автор пише таке: *«Коли Баторій запровадив полки в Україні і зодягнув їх в ту войовничу твердь, якою спершу славилися лише мешканці порогів, тоді й Бульба став одним із перших полковників»* (Гоголь 14). Таким чином, стає зрозуміло, що Тарас Бульба був одним зі старшин реєстровців при формуванні підрозділів у 1578 р. Далі Тарас пішов з реєстровців, ходив у походи разом з запорожцями та сформував власний полк. Помешкання Тараса Бульби описано таким чином: *«Світлиця була прибранна за тогочасними смаками, а часи ті сягають XVI-го сторіччя, коли ще тільки-но починали зароджуватися думки про унію»* (Гоголь 10).

Тобто Микола Гоголь на перших же сторінках пише про те, що дії, описані у цій частині твору, відбуваються наприкінці XVI ст., в часи Баторія, та перед 1596 р., коли була укладена Берестейська унія, а згодом відбулися повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Далі Гоголь описує наслідки цих повстань – на це натякають розповіді козаків про жахливі втрати козацьких ватажків, очевидна алюзія на поразки повстань Косинського, а згодом і Наливайка, та втрати Северина Наливайка й Івана Підкови.

Наприкінці твору, після того, як пройшов якийсь час після смертей синів, Тарас, який переховувався невідомо де або воював за кордоном, знову йде на битву, свою останню. Для

цього Микола Гоголь вже вводить постаті керманічів повсталих – Остриниці та Гуні, а це вже 30-ті рр. XVII ст. Звісно, автор не ставив за мету буквально слідувати за хронологією історичних подій, але логіка в цьому простежується. Дії повісті хронологічно починаються зі згадок «баторієвих війн», у яких брав участь Тарас (тобто кінець 70 – початок 80-х рр. XVI ст.), далі описано козацький похід 1596–1597 рр. на Волинь, під Дубно, а закінчуються все 30-ми рр. XVII ст.

Повість була популярною як у часи Російської імперії, так і СРСР, хоч і в редагованому ще за царату вигляді, де, як відомо, Микола Гоголь змінив акценти та текст. Тому до твору різними митцями було зроблено багато ілюстрацій. Особлива популярність повісті спостерігається наприкінці 1940-х – 1950-х рр. Митці на службі радянського режиму виконали велику кількість ілюстрацій до повісті, які сьогодні стали вже класичними. Не відставали від них і театральні діячі. На жаль, ілюстрації та театральні постановки зовсім не враховували як уже згадані натяки М. Гоголя на час, коли відбуваються події твору, так і описи зовнішності героїв повісті. Відповідно, у художніх творах, театрі та кіно були зображені персонажі у дивних, фантастичних та антиісторичних строях, у багатьох випадках повністю вигаданих, в інших – утрованих до рівня псевдоукраїнського кічу, дозволеного владою.

З одного боку, ці образи демонструють романтичні уявлення митців другої половини XIX ст., на які наклалися уявлення митців уже радянського часу. З іншого боку, такі антиісторичні постаті на ілюстраціях виконували і пропагандистську функцію. Замість українського історичного та етнографічного одягу в радянських кінострічках, на театральній сцені та в образотворчому мистецтві придворні митці створювали штучні сценічні гардероби українців. Так в уяву кількох поколінь було закладено антиісторичні образи. Ілюстрації, створені до найпопулярнішої повісті про козацькі часи, «Тарас Бульба», продовжили ці традиції, що викривлювали історичний одяг українського козацтва. Апофеозом цього викривлення стала екранізація «Тараса Бульби» від російського режисера Володимира Бортка, в якій художником по костюмах виступив Сергій Якутович. Псевдокозацький одяг на героях стрічки органічно доповнив набір

імперських та радянських штампів щодо українців та вірнопідданський контекст фільму.

Оскільки Микола Гоголь переніс головні події оповідання у кінець XVI ст., то цілком логічно, що героїв повісті, їхній одяг, спорядження, середовище навколо них потрібно роздивлятися відповідно до цього часу з його особливостями в одязі та озброєнні. Спочатку використаємо досить детально прописане автором історичне тло, подивимося на те, де мешкав та ким був Тарас Бульба та його сини. Тарас, як вказано в автора, народжений у XVI ст., був уже досвідченим вояком у віці, та став старшиною вже при королі Стефані Баторії. Згодом, незадоволений розподілом військової здобичі (чи не після московської кампанії 1579–1582 рр.), він створює у своєму родинному маєтку власний полк. Звернімо увагу на ці деталі: маєток Тараса та можливості формувати й утримувати власний чималий загін. Це вказує на статус не простого козака. Головний герой повинен був походити від заможних бояр або шляхти, а також мати постійні непогані статки. Тарас час від часу все кидав та ходив козакувати, але все-таки не був козаком-січовиком. Він мав маєток-хутір, господарство, дружину та дітей, яких відправив вивчати науки до Києва, а також мав можливість утримувати власний військовий загін. Цей маєток, згідно з описами у творі, знаходився у приблизно п'ятиденному кінному переході від Січі. Це досить велика відстань до Січі – вочевидь, маєток розташовувався десь на пів дороги до Києва. Це зафіксовано в місці, коли Микола Гоголь описує подорож до Січі: виїхавши зранку, переночувавши в степу, лише наступного дня Бульба з синами під'їхали до р. Татарки, від якої вже через три дні прибули до Січі.

Тарас, сумуючи за битвами, все намагається підбурити товариство на якусь військову авантюру, та це в нього якось не вдається. Аж раптом з'являються козаки, які розповідають страшні речі про релігійні утиски, про втрати та поразки козаків, в результаті чого всі відправляються мститися у військовий похід. В цьому поході гине від його руки старший син Андрій, а в полоні страчують другого сина Остапа. Після його смерті Тарас зникає, проходить час, автор уникає подробиць подальшого життя Тараса.

Втративши все, не маючи можливості повернутися до свого маєтку, він десь довго переховується. Як не дивно, виходить, що Тарас не повернувся також і на Січ. Якщо так, то можна припустити, що Тарас як досвідчений вояк, який не міг сидіти без діла, міг, наприклад, завербуватися до лав тих підрозділів, що воювали у московських смутах (про що, звісно, Микола Гоголь не міг написати відкрито), або взяти участь в Тридцятирічній війні. Після участі в бойових діях цієї війни козаки поверталися додому; серед них міг бути й уже майже старець Тарас. Та от почалося повстання Павлюка та Острияниці – а це, як ми вже згадували, 30-ті рр. XVII ст., і старий Тарас, якому мало би виповнитися вісімдесят чи більше років, виринає невідомо звідки, бере участь у повстанні та гине.

Зовнішній вигляд героїв повісті

Зовнішність Тараса та синів у повісті прописана автором досить умовно. Крім того, що головний герой був огрядним та носив чуб, а під кінець його життя у творі згадується оселедець, більш нічого конкретного автор не повідомляє. Те саме стосується й Остапа з Андрієм – нічого більш детального, крім статності молодиків, чуприн та чорних брів, автор не описує. Описам одяжі взагалі у повісті приділено небагато уваги, хоча, наприклад, козаки на Січ приходять у сіряках, що дуже влучно та несподівано абсолютно історично. Саме сіряки – серм'яги-свити¹ – і були головним видом одягу запорожців протягом кількох століть, у тому числі і під час описаних у творі подій кінця XVI ст. Одяга головних героїв взагалі згадується лише кілька разів. Одягу Тараса уваги майже не приділено, але згадані святкові червоні жупани в Остапа та Андрія, в яких вони мали з'явитися перед січовим товариством. Можливо, таким чином підкреслювався статус двох полковничих синів. Як ми знаємо, кольорові, а особливо червоні одяги в козаків носили хіба що представники старшини. Також кидається в очі єдина на весь твір фраза про шаровари Остапа, широкі, як Чорне море: *«шаровари, завширшки як Чорне море з тисячею хвилястих бганок, хлопці підперезали золотими очкурами, на яких були ще довгі ременці з китицями»* (Гоголь 22). Ця фраза з художньої повісті в уяві наших сучасників

¹ Вид плечового одягу, детальніше тут (Шаменков "Серм'яга" 462-465).

перетворилася ледь не на історичне джерело! Звідки взяв цей опис Микола Гоголь, зрозуміло, бо саме так описував Дмитро Яворницький святковий одяг запорожців кінця XVIII ст. Як ми знаємо, не існує жодних переконливих джерел щодо існування широких великих шаровар у гардеробі запорозького козацтва в часи, описані у творі (1578–1630 рр.). Навпаки, всі історичні джерела одноставно згадують та показують в іконографії вузькі види поясного одягу. Цей пасаж про широкі шаровари – данина автора романтичної уяві про козацтво в часи, коли писався твір. Цей опис також відсилає нас до козаків останніх десятиліть XVIII ст., до чорноморців. Одяг і озброєння козаків та те, як вони носилися, Микола Гоголь описав згідно з уявленнями середини XIX ст., які, своєю чергою, базувалися на уявленнях та спогадах про святковий одяг козаків останніх січей кінця XVIII ст. Зрештою, Гоголь, як і інші автори XIX ст., не займався детальними дослідженнями історичного одягу, тому не дивно, що він припустився помилки. Між подіями кінця XVI ст. та часами Миколи Гоголя минуло фактично два століття, за які відбулися відчутні зміни в модах, і козаки кінця XVI ст. просто не могли виглядати таким чином, як їх уявляли в XIX ст. Високі хутряні шапки-папахи з обвислими шликами, фантастичні кунтуші, величезні широкі шаровари, запхані за пояс пістолі на героях повісті «Тарас Бульба», зображені і тиражовані численними російськими і радянськими ілюстраторами – не існували не лише наприкінці XVI ст., а й упродовж XVII та першої половини XVIII ст. Як же тоді могли виглядати, та який одяг, зброю і спорядження носити козаки в той час, коли відбувалися дії «Тараса Бульби», у часи короля Стефана Баторія, повстань Наливайка та Остряниці – у 1590–1630 рр.?

Для того, щоб з'ясувати це, ми залучимо відомі нам зображувальні джерела, сфрагістичні пам'ятки та описи одягу в історичних документах, що стосуються козаків.

Зображувальні джерела

Звернімося до зображувальних джерел та з'ясуємо, що ж бачили на козаках та інших мешканцях України тогочасні художники та інші очевидці. Одним з перших зображень представника українського населення часів Баторія є гравюра А. де Бруйна 1577 р. з музикантами з Рутенії,

як називали землі України в той час (Мал. 1, а) («*Omnium rene Europaе*»). Музикант показано в обтислих герм'яках поверх жупанів та у вузьких штанях. Зображення з книжки Б. Папроцького «Гетьман» 1578 р. показує двох піхотинців-гайдуків та вершника-офіцера (посередині). Гравюра, зокрема, була вміщена в праці Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків» (Мал. 1, в) (Яворницький 266; «*Polish hajduks*»), який вважав, що такий вигляд мали перші козаки-реєстровці, сформовані за аналогією до підрозділів піхоти угорського типу в 1578 р. М. Грушевський також вважав, що так само виглядали козаки (Грушевський 288). Подібної думки зрештою дотримується й сучасний дослідник Є. Славутич (Славутич «Одяг українських козаків» 74). Ми не тільки не виключаємо цієї версії, а навіть більше, повністю підтримуємо її. Виглядає цілком логічним, що сформовані з запорожців за угорським зразком реєстрові підрозділи мали подібний до угорців одяг. Обидва піхотинці на гравюрі носять довгі жупани, вузький поясний одяг-убране та черевики.

У книзі «Україна – козацька держава» було вміщено гравюру з запорозьким козаком Явойшовським, завербованим Альбрехтом Лаським у 1587 р. (Мал. 1, б) (Недяк 119; Ковалевська 60; «Казак Явойшовский»). На гравюрі зображено козака верхи, з невеликою бородою, в шапці з хутряною околицею та довгим сукняним верхом, доломані чи короткому жупанчику, вузькому поясному одязі-убране, заправленому у високі чоботи.

Серед турецьких мініатюр, що містяться в «*Sahansahname*» 1592 р. за авторством Османа Наккаша є одна (Мал. 2, а) («*Sahansahname 130*»), яка показує бій козаків з турками. Зовнішність та одяг козаків збігається з описами та іншими зображеннями: ми бачимо їх із вусами або з невеликими борідками, у темно-сірих чи світло-сірих каптанах чи серм'ягах та в шапках. Одяг на них довжиною трохи нижче коліна, що дозволяє побачити чоботи та вузький поясний одяг. На одній мініатюрі із «*Şehnâme-i Nâdirî*» авторства османського поета та чиновника Ганізаде Мехмеда Надірі, що зберігається у палаці Топкапи у Стамбулі, показано султана Османа II під час Хотинського походу 1621 р. (Мал. 2, б) («*Uživatel Kasım Bolat*»). На ній зображено султана, який стріляє у козака-втікача (?), і страту полонених

№3 (2021)

а

б

в

Мал. 1. (а) – Фрагмент гравюри Де Бруйна 1577 р., на якому зображені музики з Рутенії; (б) – запорозький козак Явойшовский, завербований Альбрехтом Лаським у 1587 р.; (в) – зображення з книжки «Гетьман» 1578 р. Б. Папроцького.

козаків. Одежі козаків, хоч і мають східний при-
смак (зокрема, йдеться про заправлені у поясний
одяг поли плечового одягу), загалом показані
так, як ми можемо їх бачити і в інших джере-
лах. На одному козаку, який підстрелений і тоне
в річці, показані вузький поясний одяг, черевки
чи постолі; троє вже страчених козаків показані
без плечового одягу, окрім одного в сіро-зелену-
ватому короткому одязі, подібному на серм'ягу
чи короткий жупанчик. Усі козаки в черевиках
або постолах, усі у вузькому поясному одязі та

мають в якості головного убору чорні магерки.
У своїй книзі про Клушинську битву Р. Щесняк
(Szczęśniak 99, 100, 124) описує дії українських
козаків під час битви. Запорозьких козаків було
400 під командою П'яковського. Частина козаків
залишалася кінними, а друга частина спішилася
та діяла на лівому фланзі в лісі. На замовлення
гетьмана Жолкевського десь у 1620-х рр. худож-
ник Симон Богушович створив полотно, де під
пильним оком самого Жолкевського ретельно
показано всі підрозділи, що брали участь у битві,

Мал. 2. (а) – фрагмент мініатюри із *Sahansahname* 1592 р. авторства Османа Наккаша;
(б) – фрагмент мініатюри із «*Şehnâme-i Nâdirî*» авторства Ганізаде Мехмед Надірі.

включно з підрозділом запорозьких козаків (Мал. 3, а) (*Szcześniak* 100). Полотно зберігається в Олеському замку. Піхотний підрозділ показано схематично: добре видно лише прапор козаків – білий з темним хрестом, колір жупанів світлий (або сірий); крім того, видно, що всі козаки в чорних магерках. Поряд зі спішеними козаками показані кавалерійські підрозділи – ймовірно, також із запорозьких козаків. На вершниках можна розгледіти чорні та червоні вузькі уброне та різнобарвні верхні одежі. На гравюрі 1610 р. авторства Філіпа Якуба, виконаної за малюнком Теофіла Шемберга, що зображує битву під Клушином (Мал. 3, б) («*Hetman*»), показано підрозділ українських козаків значно краще: в лісочку вони вишикувані в чотири шеренги, частина підрозділу пробирається крізь лісові хащі. На постатях виразно видно одежі, ймовірно, жупани або довгі сукмани, підгорнуті та заткнуті за пас. Так само, як і на полотні Симона Богушовича, на головах показані чорні магерки. Одяг зображено більш ретельно, завдяки чому видно, що виразно показано поясний одяг – вузькі уброне. У підпису до гравюри внизу вказана козацька хоругва Хвалібога – 100 без коней. Польська піхота показана на гравюрі в двох місцях: біля табору та в лісі; виглядають вони в принципі майже однаково, але запорозькі козаки без пир'я на магерках.

Важливою частиною зображувальних джерел, що стосуються українського козацтва та на яких зображено козацький одяг та спорядження, є сфрагістичні пам'ятки – козацькі печатки. Існує кілька печаток Війська Запорозького періоду, що нас цікавить. Це печатка 1592–1597 рр. (Мал. 3, в, г) (Однороженко 187; «Військо Запорозьке Низове»), печатка Війська Запорозького Гаврили Крутневича 1600–1603 рр. (Мал. 3, д) («Печатка Г.Крутневича»), печатка гетьмана Петра Сагайдачного 1622 р. (Мал. 3, е) (Сас «Печатки з гербом» 199) та гетьмана А. Гавриловича (Мал. 3, є) (Сас «Печатки з гербом» 199). На печатках досить чітко відображені деталі одягу: хутряні або повстяні шапки типу магерки з невеликим верхом, каптани чи серм'яги-сукмани. На двох з них переконливо показано вузький поясний одяг – уброне, заправлені у короткі чоботи. Ще одним відомим зображенням козака початку 1620-х рр. є гравюра з книги Касіяна Саковича, на якій показаний Гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний (Мал. 4, а) (Барвінський 23; Ковалевська 29, 60) та козак, який крокує (Мал. 4, в). Козак одягнутий у жупан чи довгу серм'ягу-сукман, поверх якої видно коротку делійку-менту. Зображення головного убору трактується по-різному: за однією версією, це ковпак, що лежить покладений пласко

а

б

в

г

д

е

є

Мал. 3. (а) – Фрагмент картини «Битва під Клушино» 1620-х рр. Симона Богушовича; (б) – фрагмент гравюри «Битва під Клушино» 1610 р., авторства Філіпа Якуба по малюнку Теофіла Шемберга; (в, г) – відбиток печатки 1592–1597 рр.; (д) – відбиток печатки Війська Запорізького Гаврили Крутневича 1600–1603 рр.; (е) – відбиток печатки на листі гетьмана П. Сагайдачного до литовського гетьмана К. Радзивілла, 13(23).I.1622 р.; (є) – відбиток печатки на листі гетьмана А. Гавриловича до коронного підканцлера Т. Замойського, 4.IX.1632 р.

на голові – достатньо розповсюджений спосіб носіння головних уборів, зафіксований у великій кількості джерел; за другою версією, так показана магерка. Що цікаво, на костелі м. Жовкви збереглося рельєфне зображення приблизно того ж часу. Серед різних зображень вояків (гусарів та татарів), є вершник, який виглядає вельми подібним – він одягнутий майже так само, як і козак з гравюри з П. Сагайдачним, але озброєний списом та луком зі стрілами (Мал. 4, г). Завдяки тому, що він їде верхи, можна побачити детальніше чоботи та вузький поясний одяг.

Описи одягу запорозьких козаків в історичних документах.

Одна з перших згадок одягу українських козаків-низовців міститься в описі С. Сарницького. У своїй праці «Księgi hetmańskie» він вказує на те, що в 70-ті рр. XVI ст., під час дій в степу, козаки воліли не використовувати червоні чи інші яскраві кольорові речі, а носили відповідно до способу ведення бойових дій сірі одяжі (Sarnicki 276), вочевидь, маючи на увазі зручність та маскувальні властивості цього кольору. Отже, згадані в повісті червоні жупани Остапа та Андрія можна трактувати саме як святкові, статусні речі.

Цікавий опис українських козаків, які перебували у складі загону так званих лісовчиків у 1622 р., залишено у книзі В. Демболецького. В ній описано, вочевидь, українських козаків козацького полковника С. Стройновського під час кампанії 1622–1623 рр., у складі імперської армії Й. Церкласа фон Тіллі (Федорук 73, 81). Описуючи козаків, окрім іншого, він описує зовнішність козаків та їхній одяг: «*głowy gola, czuprynę zostawują, brodę gola, wasy zostawiają*», тобто описано типову козацьку зачіску з вусами та чупринами. З одягу згадуються шапки з верхом, що звисає позаду: «*czapki tak wysoki emają, aż zagłowę wiszą*», затягнуті, обтислі плащі з великим коміром: «*plaszczce opięte mają, tak wielkie kołnierze*» – можливо, герм'яки, а можливо, опанчі. Також автор звертає увагу на те, що поясний одяг в козаків вузький, як рукав (тогочасного жупана): «*pludry tak wązkie jako rękaw*». Автор також згадує жовті чоботи з підковками «*bóty żółte, kowane*» (Dembołęcki 94).

Андрій Федорук, описуючи у відповідному розділі своєї дисертації одяг українських

козаків-найманців, зазначає, що, на його думку, відомий портрет «легкоозброєного вершника» Рембрандта містить багато елементів одягу та озброєння українських козаків (Федорук 116, 121). На відомому полотні показано вершника у прошитому каптані-жупані, у вузьких червоних убрані та жовтих чоботах (Мал. 4, б) («Rembrandt»). Отже, згідно з джерелами, вимальовується наступний образ українського козака початку 1620-х рр.: у шапці з невеликою околицею, з довгим сукняним верхом, що звисає позаду, в обтислому герм'яку з великим відкладним коміром, у вузьких штанах-убрані («*tak wązkie jako rękaw*»), заправлених у жовті чоботи з підковками. Цей опис достатньо промовистий та надзвичайно важливий, оскільки не так багато до нас дійшло таких детальних описів саме одягу українських козаків того часу. І саме ці речі ми бачимо на гравюрах та козацьких печатках описаного часу. Леонтій Войтович згадує про загін Олександра Лісовського та участь у ньому саме українських козаків таким чином: «*Зрозуміло, що переважна більшість козаків, які поповнили його ряди після Хотинської війни, були запорожцями, бо за межами реєстру залишилося більше 30 тис. осіб, які мали досвід участі у цій війні, тоді як лісовчиків залишилося буквально кілька сотень*» (Войтович 137). Не оминув цей опис зовнішності та одягу українських козаків з книги В. Демболецького і Дмитро Вирський. У своїй новій книзі він також наводить його як опис одягу саме запорізьких козаків (Вирський 146).

В одній із дум, складених на початку XVII ст., яких до нас дійшло не так багато, згадується типовий для українського козака одяг: серм'яга, жупан, опанча та герм'як. Згадані вони у відомій думі «Про козака Плахту» таким чином: «*Войлочище під бочище, А сідлище в головище, В дубровиці на травиці Я закрию і прикрию Гормаком, жупаном*», «*Опанчою прикрита, То мій херем, то мій терем, Тут ховаю, що-же маю: Рубашку, сермяжку*» (Франко 10, 11). У фундаментальному альбомі, присвяченому козацькій зброї, авторами зауважується типологічна подібність холодної зброї до козацьких шабель з постатей на рельєфі з саркофага Зигмунта III (Мал. 4, д) (Косарев та ін. 93). Авторами висувається припущення, що в цьому фрагменті показані саме козаки, що цілком логічно вписуються в контекст зображення. Рельєф ілюструє капітуляцію

а

б

в

г

д

Мал. 4. (а) – Гетьман Петро Сагайдачний, гравюра з книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»; (б) – портрет «легкоозброєного вершника» Рембрандта, 1655 р.; (в) – крокуючий козак, гравюра з книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»; (г) – рельєф з костелу святого Лаврентія в м. Жовква (© Д. Каднічанський); (д) – фрагмент рельєфу з саркофагу Зигмунта III.

Мал. 5. Запорозький козак з самопалом та сокирою, кінець XVI – перша чверть XVII ст. (малюнок автора).

Мал. 6. Запорозький козак з самопалом та лопатою, перша половина XVII ст. (малюнок автора).

Мал. 7. Козак, 1570–1580 рр. (малюнок автора).

№3 (2021)

Смоленська у 1633 р., де, як відомо, були і козаки. На постатях видно і типові зачіски, і типовий одяг запорожців, який фіксується на інших джерелах: жупани, герм'яки, плащі-опанчі чи копеняки, вузький поясний одяг типу убрание, заправлений у чоботи; таким чином, це припущення виглядає цілком обґрунтованим та слушним.

Окрім критих сукном шапок з хутром лиси та куниць (*Архив Юго-западной России* 113), переважно з великим верхом та вузеньким хутряним околицем, які показані на зображеннях і згадуються в писемних джерелах, у часи, які ми розглядаємо, козаки використовували також повстяні магерки. Так, наприклад, козацька магерка, насаджена на деревко, у 1637 р. навіть виконувала функцію козацького знака – полковницького прапора Д. Гуні: «*znakiem nad starszym pułkownikiem, to jest podbuńczuk, pod proporcem białym ze dwiema ogonami zawieszonemi pod szefolinem, i czarną magierką*» (Okolski 69).

В діаріюші, присвяченому московській війні 1633 р., в листі від 27 вересня очевидцем згадуються такі кольори козацького одягу: «*O kozakach może się napisać: Vidi turbam magnam, quam nemo dinumerare poterat; cały dzień, kiedy przychodzili do obozu, wlekli się po kilkunastu chorągwi w kupie sine legę et ordine, w tym tylko wszytek porządek, że chorągwie podle siebie pospołu, nec in bellis reputanda turba, raczej na satyrów, niż na cultos homines poszli, chłopci podobni wszyscy, cinericio ha bitu, rzadki w modrzy albo w czerwieni, skóra na ich ciele jak kork na drzewie, Contemptus vitae maximus, maior cura cremati, quam vitae; owo zgoła jest co widzieć*» (*Dyaryusz wojny moskiewskiej* 31). В тексті написано, що всі козаки одягнуті в сірі одязі, рідко хто в сині та червоні, переважна більшість простих козаків – у сірих, ймовірно, серм'ягах, а в кольорових одязях – представники старшини. Це підтверджується іншими згадками того ж часу. Наприклад, у Ш. Старовольського зазначено: «*Хіба лише яким там старшим* (старшині. – С.Ш.) *однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять*» (Шаменков «Татунки та кольори сукна» 247).

Свого часу в низці публікацій, починаючи з 2010 р. (Шаменков «Татунки та кольори сукна» 247; Шаменков «К вопросу о сортах и цвете» 59, 60), ми вже звертали увагу на те, що серм'яга білого чи сірого кольору неодноразово

згадується в історичних документах не тільки та не стільки як селянський одяг, а як радше найбільш поширений у козаків плечовий одяг. Це український термін, який помилково вважати занесеним. Серм'яга – це плечовий одяг (рівень сучасного піджака), простий народний аналог жупана, який у козаків у багатьох випадках виконував функцію жупана. Деякі джерела свідчать про серм'ягу як про своєрідний мундир-барву запорозького козацтва XVII ст. Серм'яги на українських землях згадуються щонайменше з середини XVI ст. (Мойсієнко та Поліщук 170). У 70-ті рр. XVI ст. серм'яги бачимо в гардеробі збройного люду українських земель, наприклад «*серм'ягу шарую за злотий*» (Безпалько 169). В контексті плечового одягу українських козаків ми постійно зустрічаємо його вже з початку XVII ст., зокрема з часів гетьмана П. Сагайдачного. У Трактаті-меморандумі початку 20-х рр. XVII ст., де описано одяг, який носять українські козаки в якості плечового, вказані серм'яги з каразеї: «*kirasyiej, siermiag*» (Мицик «Польський публіцистичний» 459), іншого плечового одягу козаків не зазначено. У червні 1622 р. обраний козацький гетьман О. Голуб, за описом свідка – польського комісара, як і всі козаки навколо, був одягнений саме в серм'ягу (*Сас Запорожці у Польсько-Московській війні* 235). Це натякає на символічність цього виду козацького одягу. Серм'яги виконували умовно функцію сучасного плечового одягу-піджака, поверх якого вже вдягали верхній плечовий одяг: опанчі, менти, герм'яки-ермяки, копеняки. Виходячи з наведених джерел, можна дійти висновку, що їх шили переважно з білого та сірого домотканого серм'яжного сукна або з фарбованої чи нефарбованої вовни різних відтінків, в тому числі і темно-коричневого (Вовк 162). Більше того, серм'яги іноді носили і шляхтичі. Наступна згадка дає можливість розуміти, якою серм'яга була в довжину. Даючи викуп татарам, шляхтич Синявський носив коротку, як сорочка, серм'ягу (Мицик *Джерела з історії* 51). Тобто довжиною цей одяг був приблизно до середини стегна чи трохи нижче. Відома дослідниця одягу І. Турно в своєму словнику визначає серм'ягу таким чином: «*Siermiega (smiermiega) (gr. skaramaggIon – sukno. sukmana) — od XVI w. kaftan chłopski uszyty z grubego, wełnianego samodziału niefarbowanego,*

a więc szarego» (Turnau *Słownik ubiorów* 164). Так само визначається цей вид одягу і в словнику Б. Лінде (Linde 236). Польські словники дають такі пояснення: «*Siermięga, proste chłopskie sukniisko i odzież*» (Gołębiowski 225), «*Siermięga, proste wiejskie, samodzielowe sukno, ubranie chłopskie, z tego sukna uszyte, sukmana*» (Arcta *Słownik* T.2: 674), «*Świtka, Świta, sukmana, chłopska, siermięga*» (Arcta *Słownik* T.3: 34). Отже, як бачимо, термін «серм'яга» мав синоніми «свита» та «сукман». Це простий виріб з доморобного сукна з вузьким комірцем-стійкою або взагалі без нього, неширокий, однобортний, по фігурі, без гудзиків на рукавах та по борту, в якого від талії в боки вставлені клини, а талія могла бути відрізною. Різновид серм'яги – сукман був трохи довшим від серм'яги та також не мав великого виложистого коміру. Відомий український науковець П. Сас, який присвятив козацтву не одну роботу, також прийшов до висновку, що найпоширенішими кольорами верхнього козацького одягу були сірий та білий. Він зазначає, що саме серм'яга білого та сірого кольору є візитівкою козака-запорожця, що саме образ козака в білих шатах (серм'язі чи короткому жупанчику) має прикрашати і сучасний український герб (Сас *Герби Війська Запорозького* 138, 139).

Свитки також згадуються в оповіданні, в якості одягу синів Т. Бульби (Гоголь 7).

Поряд із серм'ягою, ще одним плечовим одягом, який використовували українські козаки, був жупан. «*Жупан – польсько-український довгополий однобортний, скроєний до стану каптан із глибоким загортанням піл на ліво і з вираженою асиметрією в розташуванні застібки. На межі XVII і XVIII ст. паралельно з назвою жупан починають уживати лексичний синонім кафтан*». «*Каптан (кафан, каптан) (ст.-укр. кафтанъ, каптанъ (із сер. XVI ст.), ст.-рос. кавтанъ, кофтанъ, кафтанъ – верхній плечовий довгополий розгортальний одяг*» (Славутич *Військовий костюм* 22, 23, 25). Жупан зустрічається в описах майна з 1570-х рр., наприклад «*жупан лунський блакитний*» (Безпалько 196).

Поверх серм'яги чи жупана козаки вдягали герм'як (гермяк, ермяк) – вид довгого верхнього плечового одягу, дещо приталеного, з гудзиками чи нашивками до пояса, обшитий шнуром, з великим виложистим коміром,

із сукна, іноді з хутра. У 1570-ті рр. герм'яки зустрічаються серед збройного люду українських земель досить часто, наприклад «*гермяк білий муравський з шнурами чирвоними*» (Безпалько 168), «*ермак муравський білий*» (Безпалько 196), «*ярмак лунський блакитний з строкою и з шнурами чирвоними, ермак каразее белеє з строкою и з шнурами синими, ермак утерфїновий зелений з строкою и з шнурами зелеными*» (Безпалько 202). У 1578 р., при погодженні на формування реєстрового козацького загону, козацькі посланці отримали від короля С. Баторія по 15 флоринів та по 8 ліктів сукна на два «ермяки» (на старших). Як пише З. Стефанська, це мало бути лунське сукно, яке в той час найчастіше фарбувалося у сині відтінки (Stefańska 312). Польська дослідниця М. Бартеквич вважає, що герм'яки походять саме з руських і литовських теренів, та з них поширилися в Польщі (Bartkiewicz 61). Це був довгий верхній каптан, що мав застібки попереду на гудзики та іноді на гудзики з петлицями, з великим виложистим коміром, іноді хутряним, з довгими рукавами (Turnau *Ubiór narodowy* 16). Згадується герм'як 1570-х рр. і в С. Сарницького. Він описує його як одяг, схожий за зовнішніми рисами на очопень-охапень, подібний до аналогічних московських тогочасних одягів (Sarnicki 247). Завдяки збереженням московським речам XVII ст. ми можемо уявити приблизно крій герм'яка. В поданих вище описах герм'яків другої половини XVI – початку XVII ст., у волинських документах міститься багато деталей, що стосуються їхнього вигляду. Вони були різних кольорів: білі, сині, брунатні, обшиті різними за кольором шовковими строками чи шнурами. В якості козацького одягу герм'як (гормяк) згадується, зокрема, у думі про козака Плахту; герм'яки або опанчі описані в козаків у книзі 1623 р. В. Демболецького.

У негоду прості козаки та старшина укривалися опанчами – плащами. Опанча – це широкий і довгий безрукавний плащ із цупкого товстого сукна, завдовжки до середини гомілки і нижче. Як правило, опанча мала широкий виложистий комір (Славутич *Військовий костюм* 36). Опанча мала зазвичай форму півкола з кількох горизонтально зшитих шматків, могла мати різного розміру виложистий комір. Шилася опанча з білої габи чи повсті або кольорових сукон.

Поясні види одягу

Під жупанами чи серм'ягами носили поясний одяг – убране. Убране – часто згадуваний в документах (*Архив Юго-западной России* 218) поясний одяг українців, подібний за конструкцією до європейських «*chausse*»². «Убране» зустрічається в безлічі документів, що дає нам змогу говорити про значну поширеність цього типу поясного одягу в гардеробі українців та козацтва. Різновидів убране було декілька: з суцільною п'яткою, як на кресленні з Вроцлавської книги, без п'ятки, з пришитою окремо нижньою частиною «шкарпеткою» з гачками чи гудзиками внизу. Наприклад: «убранье чирвоное фалюндышовое», «убранье бурънатное фалюндышовое», «убранье фалюндышу зеленого» (Безпалько 417, 425). «убранье белое караеивое, убранье блакитное люньськое» «убране фалюндышовое з кгузами сребренными» (в даному випадку, ймовірно, йдеться про застібку знизу на задній частині вузьких строїв угорського типу) (Безпалько 202). Подібні застібки у вигляді гудзичків чи гачків іноді зустрічаються на полотнах та в археології. Убране згадується не тільки в численних волинських документах другої половини XVI ст., але і в київських тестаментів того ж періоду (1578 р.). В цей рік у киянина Устима Фіца-Кобизевича згадуються «убране сини швебедин» (Білоус 122), тобто із синього швебединського сукна, а «убране синее лунское» (*Архив Юго-западной России* 216) злупили в 1617 р. в посполитого.

На відміну від інших назв одягу, які дозволяють різне трактування, «убране» підписані на одному з кроїв кравецької книги міста Вроцлава (Gutkowska-Rychlewska 526). Креслення показує крій обтислого по нозі поясного одягу 1640-х рр., а підпис «убране» однозначно дає зрозуміти, що чоловічий одяг, який фігурує в багатьох документах під цією назвою, це обтислий вид поясного одягу угорського типу. І. Турно, відома дослідниця з історії костюму, також пише про убране як про обтислі по нозі (Turnau *Ubiór narodowy* 21; Turnau *Słownik ubiorów* 193). Шилися убране з різних тканин, з вовняних, якісних, як згадані вище фалендишові, або з лунського: «Убране синее лунское» (*Архив Юго-западной России* 216). Також убране шили з простої

нефарбованої доморобної вовни білого чи сіруватого кольору: «убране сермяжное» (*Архив Юго-западной России* 218). Такі убране розширилися догори від коліна та обтягували ногу нижче коліна, в деяких випадках вони могли мати внизу позаду холоші металеві гачки або гудзики. А. Дронжковська у своїй книзі зазначає популярність станом на середину XVII ст. саме довгого та обтислого по нозі поясного одягу, а розширення холош входить в моду поступово та дещо пізніше (Drażkowska 87). Як уже було згадано вище, у книзі В. Демболецького поясний одяг козаків описано вузьким, як рукав: «*pludry tak wązkie jako rękaw*» (Dembolecki 94).

Наступний вид поясного одягу, який в описаний час починає зустрічатися на наших теренах, це штани-гачі. «Штани» вперше згадані зокрема з-поміж інших видів одягу в польсько-турецькому словнику (Paszkowski 136). Те, що в нас називали «гачі», у турків мало назву «штани» (*sztany*). З цього можна зробити висновок, що сучасна загальна назва «штани» в XVII ст. мало більш вузький сенс, означаючи конкретний вид поясного одягу. В документах, що стосуються Литви (1579 р.), також зустрічаються назва штани: «штани сермяжные двої» (Бялявіна та Ракава 111).

Іноді в документах фігурує назва «портки», наприклад, серед злупленого козаками в 1617 р.: «портки Лунськіє синіє», «портки синіє Каразієвіє» (*Архив Юго-западной России* 229). І. Турно важає, що на постаті танцюючого зі смертю хлопа з зображення середини XVII ст. показані саме полотняні портки (Turnau *Ubiór narodowy* 115). На картині вони неширокі, з прямими холошами; аналогічні зображення містяться і на багатьох українських іконах. Сказати впевнено, який буквально крій був у портків, важко – можна припустити, що це неширокі зразки поясного одягу, вочевидь, подібного до гачів, із трубоподібними прямими холошами та невеликою вставкою між ними, на очкурі.

Шаровар у період, що ми розглядаємо (1590 –1630-ті рр.), українські козаки ще не носили. Жодного переконливого джерела для протилежного припущення немає (Шаменков «Шаровари в костюмі» 330-342). Відомий український історик П. Сас у своїй статті

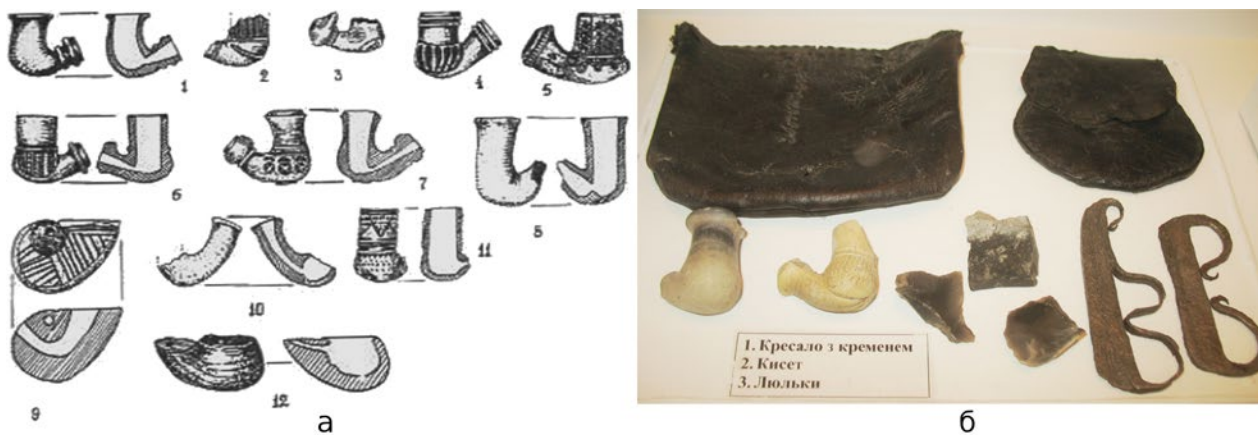
² Детальніше про крій цього одягу можна ознайомитися в наступній роботі (Шаменков «Поясний одяг» 198-202).

Мал. 8. Іван Підкова, початок 1590-х рр. (малюнок автора).

Мал. 9. Запорозький полковник 1610–1630 рр. (малюнок автора).

Мал. 10. *Керамічні люльки, знайдені на під час розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви 1651 р.: (а) – промальовки І. К. Свешнікова; (б) – Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (фото автора).*

прокоментував популярну книгу К. Стамерова «Нариси з історії костюмів», де висунуто багато нічим не підтверджених тез, у тому числі й наявність у козаків шаровар, таким чином: «*Читачеві «Нарисів з історії костюмів» К. Стамерова, вочевидь, невтямки, як у XV–XVI ст. можна було домогтися виконання накреслених цим автором правил модного носіння чобіт та шароварів («Чоботи були невисокими, нижче колін, зверху обов’язково прикритими напуском шароварів»), якщо в зазначений час в Україні шаровари, вочевидь, не ще увійшли до «масової» чоловічої моди»* (Сас «Українське взуття» 352). Тобто для П. Саса також є очевидним той факт, що шаровари в гардеробі українців та зокрема козаків у XVI ст. ще не увійшли в моду.

Взуття козаків було різним: носили як чоботи, так і черевики (капці, бачмаги). Взуття згадується часто серед крадених речей. Наприклад, козак полковника Лободи у 1596 р. покрали, окрім іншого, «*боты козлове нове, бачмаги сафьяновые*» (Архив Юго-западной России 113).

Озброєння та Спорядження

Озброєння козаків у першу чергу складалося з самопалу, луку з стрілами, чекана чи сокири, та в якійсь частині козаків кордів чи шабель.

Наприклад, козакі під Хотиним у 1621 р. не всі мали шаблі. Самопали використовувалися кількох систем: гнотові, коліщаткові та кременеві. Самопали мали різні калібри і були різними за довжиною. Під час кінних чи піших походів самопали переховувалися у шкіряних ольстрах. Дуже рідко та лише кінними воїнами використовувалися пістолети-пулгаки, які в жодному разі не носили засунутими попереду за пас – пістолети перевозилися у шкіряних ольстрах при сидлі. Наприклад, козакі гетьмана Лободи у 1596 р. покрали короткі ручниці, пулгаки, корд та шаблю (Архив Юго-западной России 112, 113). Взагалі пістолети були не у фаворі в козаків. Так, А. Віміна відмічав, що трофейні пістолети йшли в запорожців на перековку, на металеві конструкції для возів. Порох зберігали в порохівницях, а кулі у гаманцях.

Наприкінці варто згадати фінальний епізод оповідання, коли старий знесилений Тарас загубив свою люльку. На різних ілюстраціях та у кінематографі показують зазвичай сучасні вироби різного ґатунку, тоді як у козацькі часи використовували невеличкі глиняні люльки, які у великій кількості знаходять в археологічних шарах XVII ст. (Мал. 10) (Коваленко, Свешніков 185-187, Чекановський 269-277).

Бібліографія

- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Bartkiewicz, M. *Polski ubiór do 1684 roku*. Wrocław: Ossolineum, 1979.
- Dembołęcki, Wojciech. *Pamiętniki o lissowczykach, czyli przewagi elearów polskich 1619-1623*. Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1859.
- Drażkowska, Anna. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wiekach*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008.
- Dyaryusz wojny moskiewskiej 1633 roku*. Warszawa: Nakładem Świdzińskich, 1895.
- Gołębiowski, Łukasz. *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane*. Warszawa, 1830.
- Gutkowska-Rychlewska, M. *Historia Ubiorow*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
- «Hetman. Walki pod Carowym Zajmiszczem i bitwa pod Kłuszynem.» *Google Arts & Culture*. artsandculture.google.com/entity/g120j3ppx?hl=pl. Accessed 1 July 2021.
- Linde, Samuel. *Słownik języka polskiego*. T.3. Warszawa: Drukarnia XX. Piierów, 1807.
- Okolski, S. *Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637*. Kraków: Nakł. Wydawn. Biblioteki Polskiej, 1858.
- «Omnium pene Europae, Asiae, Africae atque Americae gentium habitus ; Exhibemus hoc libello Romani pontificis, episcoporum, monachorum, aliorumque sacerdotum quorum aliquid scire potuimus imagines... / [Abraham de Bruyn].» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447144v/f51.zoom. Accessed 1 July 2021.
- Paszkowski, Marcin. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożństwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznożnego stanu pozytyweczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześcianańskiey, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane*. Krakow, 1615.
- «Polish hajduks 16th century.» *Wikimedia Commons*. 23 May 2015. commons.wikimedia.org/wiki/File:Polish_hajduks_16th_century.jpg. Accessed 1 July 2021.
- «Rembrandt – De Poolse ruiter, c.1655.» *Wikimedia Commons*. 2 September 2013. [commons.wikimedia.org/wiki/File:Rembrandt_-_De_Poolse_ruiter,_c.1655_\(Frick_Collection\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rembrandt_-_De_Poolse_ruiter,_c.1655_(Frick_Collection).jpg). Accessed 1 July 2021.
- «Sahansahname 130.» *Wikimedia Commons*. 12 September 2007. commons.wikimedia.org/wiki/File:Sahansahname_130b.jpg. Accessed 1 July 2021.
- Sarnicki, S. *Księgi Hetmańskie*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2015.
- Stefańska, Z. «Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w.» *Muzealnictwo Wojskowe*, tom 2, 1964, s. 295-324.
- Szcześniak, R. *Kłuszyn, 1610*. Warszawa: Bellona, 2004.
- Turnau, Irena. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Semper, 1991.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- «Uživatel Kasim Bolat na Twitteru.» *Twitter*. 16 May 2020. twitter.com/kasmbolat1/status/1261645476983701504. Accessed 1 July 2021.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР)*. Часть 3, том 1: Акты о козаках (1500–1648). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863.
- Барвінський, Богдан «Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія.» *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, том 100, 1930, с. 19-176.
- Безпалько, Владислав та ін., упор. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск 1. Волинь XVI ст.* Київ: Фенікс, 2014.

- Білоус, Наталія. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір, 2011.
- Бялявіна, В. та Л. Ракава. *Мужчынскы касцюм на Беларусі.* Минск: Беларусь, 2007.
- Вирський, Дмитро. *Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.).* Київ: Інститут історії України, 2021.
- «Військо Запорозьке Низове.» *Музей Шереметьєвих.* sigillum.com.ua/stamp/vijsko-zaporozke-puzove/. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Вовк, Хведір. *Студії з української етнографії та антропології.* Київ: Мистецтво, 1995.
- Войтович, Леонтій. “Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні.” *Військово-науковий вісник*, № 34, 2020, с. 129-148.
- Гоголь, Микола. *Тарас Бульба.* Київ: Дніпро, 2003.
- Грушевський, Михайло. *Ілюстрована історія України.* Київ, Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921.
- «Казак Явойшовский.» *Wikimedia Commons.* 10 May 2016. commons.wikimedia.org/wiki/File:Казак_Явойшовский.jpg. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Ковалевська, Ольга. *Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Частина 2.* Київ: Інститут історії України, 2014.
- Коваленко, Оксана. *Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).* Опішне: Українське Народознавство, 2008.
- Косарев, Р. В. та ін. *Зброя доби козацтва. Каталог історичних артефактів XV–XVIII ст. в 650 світлинах.* Київ: Емма, 2017.
- Мицик, Юрій. “Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.” *Український археографічний щорічник*, вип. 8/9, 2004, с. 453-460.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 1 (1648–1649 рр.).* Київ, 2012.
- Мойсієнко, В., та В. Поліщук. *Луцька замкова книга 1560.* Луцьк: Північноукраїнський діалектологічний центр імені М.В. Никончука Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013.
- Недяк, Володимир, упор. *Україна – козацька держава.* Київ: Емма, 2007.
- Однороженко, Олег. *Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст.* Харків: Просвіта, 2009.
- «Печатка Г.Крутневича. 1603 р.» *Прадідівська слава: база даних українських пам'яток і визначних місць.* www.pslava.info/Chernigiv_IstorychnyjMuzej_148-1,253171.html. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Сас, Петро. *Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці смути 1617–1618 рр.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010.
- Сас, Петро. *Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.
- Сас, Петро. “Печатки з гербом Війська Запорозького (1590-ті – 1630-ті рр.).” *Український історичний журнал*, №. 6, 2009, с. 182-202.
- Сас, Петро. “Українське взуття другої половини XVI – першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть.” *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 15., 2015, с. 349-362.
- Свешніков, І.К. *Битва під Берестечком.* Рівне: СПД Нестеров С.Б., 2008.
- Славутич, Є. “Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVIIст).” *Військово-історичний альманах*, р. 14, ч. 1-2 (25-26), 2013, с. 68-86.
- Славутич Є. В. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник.* Київ: Інститут історії України, 2012.
- Федорук, А. *Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво.* Дис. канд. іст. наук, Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, Чернівці, 2000.

- Франко, І. “Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625.” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. XLVII, 1902, с. 1-28.
- Чекановський, А.А. “Знахідки люльок для куріння тютюну XVII – XVIII ст. з розкопок на Поділлі.” *Археологія і давня історія України*, вип. 4 (29), 2018, с. 269-279.
- Шаменков, Сергій. “Гатунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.” *Науковий вісник Національного музею історії України*, № 3, 2018, с. 245-255.
- Шаменков, Сергій. “К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI—XVII вв.)” *История военного дела: исследования и источники*, т. IV, 2013, с. 56–85, www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4/. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Шаменков, Сергій. “Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.” *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016, с. 198–202.
- Шаменков, Сергій. “Серм’яга, жупан та герм’як у гардеробі українських козаків XVII століття.” *Науковий вісник національного музею Історії України*, № 7, 2021, с. 462-471.
- Шаменков, Сергій. “Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст.” *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам’янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021, с. 330-342.
- Яворницький, Дмитро. *Історія запорізьких козаків*. Т.1, Львів: Світ, 1990.